

DİCLE İLAHİYAT DERGİSİ

Dicle Theology Journal

Kuruluşu: 2000 e-ISSN: 2667-6273 Yayımcı: Dicle Üniversitesi

Cilt | Volume 28 • Sayı | Issue 2 • Aralık | December 2025

Selçuklu Döneminde Hemedan'ın Dinî İlim Öğretimindeki Yeri ve Önemi

The Position and Importance of Hamadhan in the Teaching of Religious Sciences During the Seljuk Period

Okan KÜSGÜN

Dr., Millî Eğitim Bakanlığı, Bingöl-Türkiye
Dr., Ministry of National Education, Bingöl-Türkiye

okanksgn@gmail.com

<https://ror.org/00jga9g46>

<https://orcid.org/0000-0002-3288-2920>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received:06/04/2025 • **Kabul Tarihi | Accepted:** 11/12/2025 • **Yayın Tarihi | Published:** 31/12/2025

Atf | Cite As

Küsgün, Okan. "Selçuklu Döneminde Hemedan'ın Dinî İlim Öğretimindeki Yeri ve Önemi". *Dicle İlahiyat Dergisi* 28/2 (Aralık 2025), 355-368. <https://doi.org/10.58852/dicd.1670930>

Author Contributions: This article has a single author.

Ethical Statement: It is declared that scientific, ethical principles have been followed while carrying out and writing this study, and that all the sources used have been.

Conflicts of Interest: No conflict of interest declared.

Ethics Committee Approval: The study subject does not require ethics committee permission.

Use of Artificial Intelligence: No artificial intelligence-based tools or applications were used in the preparation of this study. The entire content of the study was produced by the author in accordance with scientific research methods and academic ethical principles.

Copyright & License: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)

Yazar Katkıları: Makale tek yazarlıdır.

Etik Beyanı: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Etik Kurul Onayı: Çalışma konusu etik kurul iznini gerektirmemektedir.

Yapay Zekâ Kullanımı: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde yapay zeka tabanlı herhangi bir araç veya uygulama kullanılmamıştır. Çalışmanın tüm içeriği, yazar tarafından bilimsel araştırma yöntemleri ve akademik etik ilkelere uygun şekilde üretilmiştir.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) altında lisanslanmıştır.

Selçuklu Döneminde Hemedan'ın Dinî İlim Öğretimindeki Yeri ve Önemi

Öz

Hemedan, Orta Çağ İslâm coğrafyacıları tarafından Cibâl şehirleri arasında gösterilmekte, mâmur bir şehir olarak tanıtılmaktadır. Nihâvend Savaşı'nın neticesinde İslâm egemenliğinin başladığı şehre bir dönem Emevî, Abbâsî ve Büveyhîler hâkim olmuş, Selçuklu egemenliğinin arifesinde ise Kâkûyî hanedanı hüküm sürmüştür. Şehrin, Selçuklu hâkimiyetine girmesiyle Dandanakan Savaşı'nın ardından Cibâl'de fetih hareketlerine girişen İbrâhim Yinal vesilesiyle olmuştur. Böylece burada yaklaşık 150 yıl sürecek olan Selçuklu egemenliği başlamıştır. Selçuklular, Hemedan'a egemen oldukları süre boyunca bayındırlık ve imar faaliyetlerine girişmiş ve çok sayıda eğitim kurumu ile donatarak şehrin bir dinî ilim öğretim merkezi olmasına katkı sağlamıştır. Hemedan medreselerinde devrin öne çıkan âlimleri başta hadis ve fıkıh olmak üzere dinî ilim alanında ders vermiştir. Bu da Hemedan'ın dinî ilim öğretiminde öne çıkmasını sağlamış, hal böyle olunca da kendini bu sahada geliştirmek isteyen çok sayıda öğrenci Hemedan'a gelerek ders almıştır. Bu da şehirde dinî ilim alanında çok sayıda âlim yetişmesine vesile olmuş böylece Hemedan, Selçuklu zamanında başta hadis olmak üzere önemli bir dinî ilim öğretim merkezi haline gelmiştir. Çalışmamızda, Selçuklu döneminde Hemedan'da bulunan medreseler hakkında bilgi verilerek bu medreselerin şehrin dinî ilim öğretim merkezi haline gelmesine olan katkısı ifade edilecektir. Ayrıca şehirde dinî ilim alanında ders veren âlimler hakkında malumata değinilmesinin ardından Hemedan'da ders alıp muhaddis, fakih ve müfessir olan ilim adamları hakkında bilgi verilecektir.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Selçuklular, Hemedan, Medrese, Dinî İlimler.

The Position and Importance of Hamadhan in the Teaching of Religious Sciences During the Seljuk Period

Abstract

Hamadhan is classified among the cities of Jebal by medieval Islamic geographers and is portrayed as a flourishing and major city. As a result of the Battle of Nahavand, the city, where Islamic domination began, was once ruled by the Umayyads, Abbasids, and Buyids, while on the threshold of Seljuk rule it was under the control of the Kakuyid dynasty. The incorporation of the city into Seljuk dominion occurred through Ibrahim Yinal, who launched conquest movements in Jebal after the Battle of Dandanaqan. In this way, a Seljuk supremacy lasting for nearly one and a half centuries commenced in the city. Throughout their domination of Hamadhan, the Seljuks engaged in extensive public works and urban development, and by establishing numerous educational institutions, they fostered the city's emergence as a major center of religious learning. In Hamadhan's madrasas, prominent scholars of the era taught primarily in the fields of hadith and fiqh, thereby advancing religious scholarship. This prominence in religious scholarship attracted numerous students to Hamadhan, where they pursued advanced studies in the field. As a result, the city produced a significant number of scholars in religious sciences and, during the Seljuk era, emerged as a major center of religious learning, especially in the study of hadith. This study aims to present information on the madrasas of Hamadhan during the Seljuk era and to examine their role in establishing the city as a center of religious scholarship. Additionally, following an overview of the scholars who taught religious sciences in Hamadhan, attention will be given to those students who pursued studies there and subsequently emerged as prominent hadith scholars, jurists, and exegetes.

Keywords: History of Islam, Seljuks, Hamadhan, Madrasa, Religious Sciences.

Giriş

Selçuklu zamanında İran şehirlerinin vaziyetini yahut aynı dönemdeki dinî ilimleri konu edinen çeşitli çalışmalar mevcuttur. Bu nevi çalışmalar, ilgili dönemde Hemedan'da yaşanan siyasî gelişmeler ve şehrin ilmî potansiyeliyle alakalı muhtelif bilgiler sunmaktadır. İlgili çalışmaların başında Gülseren Azar Nasırabadi'nin "*Hemedan: Tarih Kadar Eski Şehir*" isimli çalışmasıyla, "*Büyük Selçuklular Döneminde Hemedan'ın Siyasi Tarihi*" başlıklı makalesi gelmektedir. Her iki çalışma, şehrin bahsi geçen dönemdeki tarihine ışık tutmaktadır.¹ Bununla birlikte Hasancan Meral tarafından hazırlanan "*Selçuklular Döneminde Hemedân*" başlıklı yüksek lisans tezinde de şehrin siyasî, sosyal ve ekonomik vaziyeti üzerinde durulmuş; ilmî yapısıyla alakalı da Hemedanlı meşhur şahsiyetler özelinde bilgi verilmiştir.² Öte yandan Ahmet Ocak'ın "*Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medresesi*" başlığıyla kaleme aldığı kitabında Selçuklu eğitim sistemi ve Hemedan'da eğitim hakkında kıymetli malumat mevcuttur.³ Ayrıca Selçuklu zamanında dinî ilimler ile alakalı Nuri Topaloğlu'nun "*Selçuklu Devri Muhaddisleri*"⁴ ve Ömer Faruk Demireşik'in "*Selçuklular Devri Müfessirleri (XI.-XIV.yy)*"⁵ başlıklı çalışmaları bulunmaktadır. Bahsettiğimiz kıymete haiz çalışmaların yanı sıra biz bu makalemizde Hemedan'ın dinî ilimlerde ne denli öne çıktığını, şehrin ilmî potansiyeli ve burada yetişen âlimler üzerinden okuyup analiz ederek ifade etmeye çalışacağız. Böylece Hemedan'ın Selçuklu zamanında bir dinî ilim öğretim merkezi olduğunu kaynaklara dayanarak sunacağız. Selçuklu zamanında Hemedan ekseninde dinî ilim faaliyetlerinin haricine çıkmayacağımız bu çalışmamızda ilgileneceğimiz konuya geçmeden evvel şehir hakkında genel malumat vermenin doğru olacağı fikrindeyiz.

Günümüz İran'ın başkenti Tahran'a yaklaşık üç yüz otuz dört kilometre mesafede bulunan Hemedan, tarih boyunca Hegemtane, Nadameh, Amadane isimleriyle de anılmıştır.⁶ Deniz seviyesinden yüksekliği yaklaşık bin sekiz yüz yetmiş metre olan şehir, Orta Çağ'da İslâm coğrafyacıları tarafından toprağı bereketli, bolca tarım yapılan, suları çok olan bir yer olarak tanıtılarak İran'ın en mâmur merkezlerinden biri olarak gösterilmiştir.⁷

M.Ö. 7. yüzyılda Medlerin başkenti olarak kurulan Hemedan, İslâm öncesi dönemde Ahamânîler (M.Ö.559-M.Ö.330), Selevkoslar (M.Ö.323-M.Ö.63), Eşkânîler (M.Ö.247-M.S.224) ve Sâsânîlerin (224-31/651) hâkimiyeti altında kalmıştır.⁸ Şehrin, İslâm egemenliğine girmesi tüm İran gibi Nihâvend

¹ Gülseren Azar Nasırabadi, "Hemedan: Tarih Kadar Eski Şehir", *Orta Çağ Türk İslam Şehirleri II*, ed. Erkan Göksu (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2023), 115-144; Gülseren Azar Nasırabadi, "Büyük Selçuklular Döneminde Hemedan'ın Siyasi Tarihi", *USAD* 12 (Haziran 2020), 209-236.

² Hasancan Meral, *Selçuklular Döneminde Hemedân* (Sinop: Sinop Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 92, 94, 99-110.

³ Ahmet Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri* (İstanbul: Nizamiye Akademi, 2020).

⁴ Nuri Topaloğlu, *Selçuklu Devri Muhaddisleri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1987).

⁵ Ömer Faruk Demireşik, *Selçuklular Devri Müfessirleri (XI.-XIV. yy)* (İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022).

⁶ Mohammed Reza Kadeksâz, *Vech-i Tesmiye-yi Şehrha-yı İran* (Tahran: İntişârât-ı Golgeşt, 1375/1955), 154.

⁷ el-Makdisî, *Ahsenü't-tekasîm*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2022), 291; *Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-magrib*, çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı (İstanbul: Kitabevi, 2020), 89-91; Ya'kubî, *Kitâbü'l-Büldân*, çev. Murat Ağarı (İstanbul: Ayışığı, 2021), 64; İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, çev. Murat Ağarı (İstanbul: Kitabevi, 2020), 183, 184; Dihhudâ, *Lugatnâme*, thk. Muhammed Moayyen-Seyyid Cafer Şehidi (Tahran: Müessesese-i İntişârât o Çâp Danîşgâh-ı Tahran, Müessesese-i Lugatnâme-i Dihhudâ), 15/23535.

⁸ R. N. Frye-C. E. Bosworth, "Hamadan (Hamadhan)", *Historic Cities of the Islamic World*, ed. C. Edmund Bosworth (Leiden: Brill, 2007), 151, 152; Nosratallah Meshkati, *a List of Historical Sites and Ancient Monuments of Iran*, çev. H. A. S. Pessyan (Tahran: t.y.), 277-280; Tahsin Yazıcı, "Hemedan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/183, 184.

Savaşı (22/642)'nin ardından olmuştur.⁹ "Fethu'l-Fütûh"¹⁰ olarak tanımlanan bu başarının ardından Kûfe Valisi el-Muğîre b. Şu'be'nin görevlendirdiği Cerir b. Abdullah el-Becelî, Hemedan'ı fethetmiştir (25/645). İslâm egemenliğine giren şehirde ilk iş olarak vali ataması yapılmıştır. İslâm Devleti'nin Hemedan'a atadığı ilk vali el-Alâ b. Vehb b. Vehbân olmuştur.¹¹ Fethedildikten kısa süre sonra İslâm şehri görünümüne bürünen Hemedan, Emevî (41/661-133/750) ve Abbâsîlerin (133/750-656/1258) hâkimiyeti altında kalmış ardında da şehirde, Ziyârî (316/928-483/1090), Büveyhî (320/932-454/1062), Kâkûyî (398/1007-513/1119) ve Gazneliler (352/963-582/1186) egemenlik kurmuştur.¹²

1. Selçuklu Hâkimiyetinde Hemedan

Selçukluların Hemedan'a olan ilgileri Dandanakan Savaşı'nın ardından toplanan Merv Kurultayı'nda alınan kararlar neticesinde bölgenin fethinin Tuğrul Bey'in (ö.455/1063) sorumluluğuna verilmesiyle başlamıştır. Tuğrul Bey'in, Cibâl'i fethetmekle memur ettiği anne bir kardeşi İbrâhim Yinal (ö.451/1059) öncülüğünde 433/1041 yılında Cibâl topraklarına ilerleyen Selçuklular burada ilk olarak Burûcird'i elde etmiştir. İbrâhim Yinal, bu fethin ardından Hemedan üzerine yürümüş burada şehrin hâkimi Ebû Kâlicâr Gerşâsb (ö.440/1048)'in direnişiyle karşılaşmıştır. Selçuklu Emîri, bu mukavemeti kırarak şehri elde etmiş olsa da Selçukluların Hemedan'daki ilk egemenliği fazla uzun sürmemiş ve Ebû Kâlicâr Gerşâsb şehri tekrar almıştır. Hemedan'ın tam anlamıyla Selçukluların hâkimiyetine girmesi Tuğrul Bey'in 434/1042-435/1043 senesinde Kazvin'i elde etmesinin ardından buraya yönelerek şehri almasıyla olmuştur.¹³

Bu fetih hareketinin ardından Hemedan'da yaklaşık yüz elli yıl sürecek Selçuklu egemenliği başlamıştır. Tuğrul Bey'e karşı ilk isyanına kalkıştığı zamana dek İbrâhim Yinal'ın bir üs olarak kullandığı şehir, bir dönem Selçuklu Sultanı'nın (431-455/1040-1063) ikametgâh yeri olmuştur.¹⁴ Burası, Sultan Alp Arslan (ö.465/1072) devrinde (456/1064-465/1072) de önemini korumuş ve Selçuklu sultanlarının ikametgâh yeri olma özelliğini devam ettirmiştir.¹⁵ Şehir, Melikşah (ö.485/1092)'in saltanatının (465/1072-485/1092) ilk yıllarında ehemmiyetini muhafaza etmeye devam etmiş olsa da bu dönemde İsfahan'ın öne çıkmasıyla Selçukluların ilk yıllarında sahip olduğu ihtişamını bir nebze de olsa kaybetmiştir.¹⁶ Melikşah'ın vefatının ardından başlayan taht kavgalarında Berkıyaruk (ö.498/1104) ve Muhammed Tapar (ö.511/1118) arasında yaşanan mücadelelere şahit olan Hemedan için esas dönüm noktası Sultan Sencer (ö. 552/ 1157) ile yeğeni Mahmûd b. Muhammed Tapar (ö. 525/1131) arasında 513/1119 yılında Sâve'de gerçekleşen savaş olmuştur. Bu mücadelede yeğenini mağlup eden Sultan Sencer, Horasan'da Selçuklu Devleti tahtına oturmuş ve ülke topraklarında taksimata giderek yeğeni

⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013), 352-354; Ebû Hanîfe ed-Dîneverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, thk. Abdulmunim Amir (Kahire: Müessesetü'r-risale, 1960), 133, 134.

¹⁰ Abdülhüseyn Zerrînkûb, "The Arab Conquest of Iran and its Aftermath", *The Cambridge History of Iran*, ed. R.N. Frye (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 4/16.

¹¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 352-354; Ebû Cafer Muhammed b. Cebir et-Taberî, *Tarih-i Taberî* (Konya: Can Kitabevi, 1974), 108; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, çev. Mehmet Keskin (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994), 8/86, 87; Ya'kubî, *Kitâbü'l-Büldân*, 65; Ömer Aktaş, "Muğîre b. Şu'be'nin Hayatı ve Kişiliği", *Ağrı İslami İlimler Dergisi (AGİİD)* 2 (2018), 42, 43.

¹² Yazıcı, "Hemedan", 17/183, 184.

¹³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, çev. Abdülkerim Özaydın (İstanbul: Bahar Yayınları, 1991), 9/387, 388; Kazvînî, *Tarih-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 2018), 644; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/138-140; Zahîrüddîn-i Nîşâbü'rî, *Selçûknâme*, çev. Ayşe Gül Fidan (İstanbul: Kopernik, 2018), 83; Cihan Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular* (İstanbul: Kronik Kitap, 2024), 83-85; Cihan Piyadeoğlu, "Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yinal", *Türkiyat Mecmuası* 23/2 (Aralık 2013), 123-129.

¹⁴ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân (Selçuklular)*, çev. Ali Sevim (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 2011), 59.

¹⁵ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân (Selçuklular)*, 137.

¹⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, 10/142; Râvendî, *Râhatü's-sudur ve âyetü's-sürûr*, çev. Ahmed Ateş (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 2020), 1/128; Reşîdüddin Fazlullah, *Câmi'u't-Tevârih (Zikr-i Tarih-i Al-i Selçuk)*, çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2018), 92.

Mahmûd b. Muhammed Tapar'a içerisinde Hemedan'ın da bulunduğu Cibâl topraklarını vermiştir. Böylece Büyük Selçuklu Devleti (432/1040-552/1157)'ne bağlı olarak merkezi Hemedan olan Irak Selçuklu Devleti (512/1118-590/1194) kurulmuştur.¹⁷

Hemedan, Irak Selçuklu Devleti'nin başkenti olduktan sonra gerek siyasî sahada gerekse ilmî ve kültürel alanda gelişim göstermiştir. Ayrıca şehir, bu dönemde Selçuklular tarafından inşa edilen çok sayıda cami, medrese, köşk ve saray ile süslenmiştir.¹⁸ Hemedan'ın Irak Selçuklu hükümeti döneminde yaşadığı bu gelişim şehrin 6/12. yüzyılda İran şehirleri arasında dikkate değer bir konuma gelmesini sağlamıştır. Şehirde bir buçuk asır süren ve oldukça parlak geçen Selçuklu hâkimiyeti, 590/1194 yılında II. Tuğrul'un (ö.590/1194) Hârizmşah Tekiş (ö.597/1200) karşısında aldığı mağlubiyetin neticesinde Irak Selçuklu Devleti'nin yıkılmasıyla sona ermiş ve böylece Hemedan Hârizmşahların (490/1097-628/1231) egemenliği altına girmiştir.¹⁹

2. Hemedan'da Dinî İlim Öğretimi

Selçuklu egemenliğinin başlamasıyla Hemedan'ın artan ehemmiyeti yalnızca siyasî sahada olmamış aynı zamanda devletin burada giriştiği bayındırlık ve imar faaliyetleri de şehrin kıymetini yükseltmiştir. Hemedan'da uygulanan imar faaliyetleri içerisinde medrese inşasının önemli bir yeri vardır. Selçuklu döneminde inşa edilen ve aşağıda haklarında bilgi vereceğimiz medreseler, Hemedan'ın ilmî potansiyelini fazlasıyla artırmıştır.

Hemedan'da Selçuklu döneminde kurulan medreseler hakkında bilgi vermeden evvel şehrin, Selçuklu egemenliği öncesindeki medrese varlığının ne ölçüde olduğuna değinmek konumuzun daha iyi anlaşılması açısından yerinde olacaktır. İran'da medreseler üzerine bir araştırma yapan Hoseyin Soltanzadeh, şehirde Selçuklu evvelinde medrese varlığı ile alakalı bir malumata erişememiştir.²⁰ Öte yandan “*Fethinden Büveyhîlere Kadar Hemedan Şehri*” başlıklı çalışmada Faruk Korkmaz da çalışma alanını kapsadığı dönemde tespit edebildiği kadarıyla Hemedan şehrinde medreselerin henüz mevcut olmadığını ifade etmiştir.²¹ Kaynakların el verdiği ölçüde gerçekleştirilen her iki çalışmadan yola çıktığımızda Hemedan'ın ilmî potansiyelinin Selçuklu zamanında ne denli arttığını da fark etmekteyiz.

Selçukluların medrese politikalarını yaşadığı dönemin mühim âlimlerinden ders alması hasebiyle medrese geleneğini çok iyi bilen Nizâmülmülk tarafından kurulan Nizâmiye Medreseleri şekillendirmiştir. Esasen bu medreseler, Nizâmülmülk'ün kurmasından ötürü Nizâmiye ismiyle anılmış daha sonraları kurulan medreselerde de Bağdat Nizâmiye Medresesi örnek alındığı için bu isim genel bir manaya bürünmüş ve medrese kurmak Nizâmiye kurmak tabiri ile açıklanmaya başlanmıştır.²² Bu noktada Hemedan'da açılan medreselerin statülerine değinmek yerinde olacaktır. *Ahbâr*'da bu konu ile

¹⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, 10/439; Reşîdüddin Fazlullah, *Câmi'u't-Tevârih*, 115; Ahmed b. Mahmûd, *Selçukname*, nşr. Erdoğan Merçil (İstanbul: Tercüman Yayınları, 1977), 2/45; Benâkitî, *Tarih-i Benâkitî*, thk. Ca'fer Şu'ar (Tahran: Çaphane-i Behmen, 1368/1949), 231.

¹⁸ Yazıcı, “Hemedan”, 17/183, 184; Dihhudâ, *Lugatnâme*, 15/23535.

¹⁹ Şebânkârî, *Mecma'u'l-ensâb* (Tahran: İntişârat-ı Emir-i Kebir, 1363/1944), 121; Ahmed b. Muhammed Fasîh-i Hâfî, *Mücmel-i Fasihi* (Tahran: t.y.), 271; Hindûşah es-Sâhibî en-Nahcivânî, *Tecâribü's-Selef*, thk. Abbas İkbâl (Tahran: 1313/1895), 323.

²⁰ Hoseyin Soltanzadeh, *Târikhe Medaris-i İran ez Ahd-i Bastan ta Tesis-i Darülfünun* (Tahran: İntişârat-ı Agâh, 1364/1945), 54-108.

²¹ Faruk Korkmaz, *Fethinden Büveyhîlere Kadar Hemedan Şehri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 114.

²² Abdülkerim Özeydin, “Nizâmiye Medresesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/188; Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri*, 78, 79; Cihan Piyadeoğlu, “Nizâmiye Medreselerinin Kuruluşu ve Önemi”, *USAD* 8 (Ekim 2018), 127, 131; George Makdisi, “Madrasa and University in the Middle Ages”, *Studia Islamica* 32 (1970), 263.

alakalı bir malumata denk gelmekteyiz. Kaynağın müellifi, Selçukluların Nizâmiye Medreselerini Acem ve Arap Irak'ında da inşa ettirdiğini ifade etmiştir.²³ Öte yandan Ahmet Ocak da “*Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri*” başlıklı çalışmasında Irak'ın tamamında Selçukluların Nizâmiye Medreselerini açtıklarını söylemiştir.²⁴ Bu noktada Selçuklu zamanında Hemedan'ı da içerisine alan Cibâl bölgesinin Irak-ı Acem ismiyle de anılmış olduğunu ifade etmek gerekir.²⁵ Hal böyle olunca da Hemedan'da inşa edilen medreselerin bu statüde olduğu yorumunu yapmanın yanlış olmayacağı fikrindeyiz.

Kaynaklardan erişebildiğimiz kadarıyla, Selçuklu zamanında Hemedan'da inşa edilen medreselerin başında Irak Selçuklu Hükümdarı Tuğrul b. Muhammed Tapar (ö.529/1134) tarafından yaptırılan Tuğrul b. Muhammed Medresesi gelmektedir. Her ne kadar kaynaklarda medresenin ismi ile alakalı bir malumat bulunmasa da bu eğitim kurumunun yaptıranın ismiyle müsemma olmasının doğru olacağı kanaatindeyiz.²⁶ Şehirde faaliyet gösteren bir diğer medreseyse Irak Selçuklu Hükümdarı Mes'ûd b. Muhammed Tapar (ö.547/1152) zamanında Cemâleddin İkbâl el-Candar el-Hâdim (ö.6/12. yy) tarafından inşa ettirilen ve kaynaklarda dinî ilim öğretimindeki yeri üzerinde özellikle durulan Serberze Medresesi'dir.²⁷ Hemedan'da Selçuklu zamanında bulunan bir başka medrese de Atabey Şemseddin İldeniz (ö.571/1175) tarafından yaptırılan ve kendi adıyla anılan medresedir. Bu medrese, şehrin ilmî seviyesinin artmasında önemli rol oynamış ayrıca sahip olduğu vakıf gelirleriyle birlikte de devrin en zengin eğitim kurumlarından biri haline gelmiştir.²⁸ Cemâleddin Ayaba (ö.6/12.yy) tarafından inşa ettirilen ancak hakkında fazla malumata denk gelmediğimiz Sabıkabad Medresesi de Hemedan'ın ilmî yönüne katkı sağlamıştır.²⁹ Öte yandan Irak Selçuklu Devleti'nin önde gelen bürokratlarından olan Şerafeddin Gürdbazu (ö.6/12. yy. ikinci yarısı) tarafından yaptırılan ve kendi adı ile anılan medrese de Selçuklu zamanında şehirde bulunan eğitim kurumları arasında önemli bir yer tutmaktadır.³⁰ Ayrıca İbn Hallikân, Rükneddîn Tavûsî'nin ders verdiği Hacıbiye Medresesi'nden de bahsetmektedir.³¹

Bahsi geçen medreselerde Selçuklu zamanında temel olarak dinî eğitim verildiğinden şehrin itikadî yapısı üzerinde durmanın gerekli olduğu fikrindeyiz. Selçuklu döneminde şehirde çoğunlukla Hanefiler yaşamıştır. Burada Hanefilerin sayısının artmasındaki en mühim etken Selçukluların egemenlik kurmaları olmuştur. Çünkü şehrin yeni hâkimi Selçukluların da aynı itikâda sahip olması Hemedan'a çok sayıda Hanefî'nin gelerek yerleşmesini sağlamıştır.³² Şehirde yaşayan bir diğeri itikadî grup ise Şâfiîlerdir. Burada kendilerine ait mescitleri de bulunan Şâfiîler, ilmî sahada fazlasıyla etkin olmuş ve bu dönemde şehirde çok sayıda Şâfiî âlim yetişmiştir. Şiîler ise şehirde, kaynaklara yansıdığı kadarıyla yok denecek kadar az sayıya sahiptir.³³ Aslında bu durum bizlere Hemedan'da Selçuklu

²³ el-Hüseynî, *Ahbârü'd-devleti's-Selcûkiyye*, çev. Necati Lügal (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 1999), 46.

²⁴ Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri*, 78, 79.

²⁵ Mirhand, *Ravzatü's-Safâ*, çev. Erkan Göksu (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018), 84.

²⁶ Râvendî, *Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr*, 1/202; Soltanzede, *Târikhe Medaris-i İran ez Ahd-i Bastan ta Tesis-i Darülfünun*, 148.

²⁷ Nîşâbü'rî, *Selçuknâme*, 135; Râvendî, *Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr*, 1/236n; Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve nuhbetül-usra*, çev. Kıvameddin Burslan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 2016), 1/204; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 11/141; Soltanzede, *Târikhe Medaris-i İran ez Ahd-i Bastan ta Tesis-i Darülfünun*, 148.

²⁸ Râvendî, *Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr*, 1/286; Soltanzede, *Târikhe Medaris-i İran ez Ahd-i Bastan ta Tesis-i Darülfünun*, 148.

²⁹ Soltanzede, *Târikhe Medaris-i İran ez Ahd-i Bastan ta Tesis-i Darülfünun*, 148.

³⁰ Soltanzede, *Târikhe Medaris-i İran ez Ahd-i Bastan ta Tesis-i Darülfünun*, 148.

³¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, çev. Guckin de Slane (Londra:1843), 2/ 201, 202.

³² Seyyid Mahmood Şeyhahmedi vd. “Coğrafya-yı Mezhebi-yi Şehrha-yı Bahterî-yi Eyalet-i Cibâl der Asr-ı Selcukiyân”, *Faslname-i İlmi-Pejohîşî-yi Tarikh-i İslâmî* 8/72 (1396/1976), 231.

³³ Râvendî, *Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr*, 1/18; A. Bausani, “Religion in the Saljuq Period”, *The Cambridge History of Iran, The Saljuq and Mongol Periods*, ed. J.A. Boyle (Cambridge: Cambridge University Press, 1968), 5/284; Şeyhahmedi vd., “Coğrafya-yı Mezhebi-yi Şehrha-yı Bahterî-yi Eyalet-i Cibâl der Asr-ı Selcukiyân”, 231.

devrinde kurulan medreselerin onların itikadî düşüncesi paralelinde gelişip bahsi geçen eğitim kurumlarının kuruluş ve işleyiş amacının Sünnî düşünce çerçevesinde birleştiğini de göstermektedir.

Selçuklu devrinde medreselerin kalitesini belirleyen iki önemli husus vardır. Bunlardan ilkinin medreselerin maddi zenginliklerinde belirleyici olan vakfedilen mallar oluşturmuştur. İkincisini ise medresede ders veren âlimlerin özellikleri teşkil etmiştir. Şöyle ki yaptığı ilmî faaliyetler ile öne çıkan bir ismin medresede ders vermesi o eğitim kurumunu cazip hale getirmiştir. Hal böyle olunca da bu medreseler, âlim olmak isteyen öğrencilerin uğrak mekanları haline gelmiştir. Öte yandan âlimler tarafından medreselerin tercih edilmesindeki önemli etkenlerden biri de eğitim kurumunun zenginliği olmuştur. Her iki açıdan bakıldığında Selçuklu zamanında Hemedan medreselerinin fazlasıyla öne çıktığı fikrindeyiz çünkü gerek imar edenler bu medreselere çok sayıda mal vakfetmiştir gerekse medreseler yaşadığı devirde öne çıkan mühim âlimler tarafından tercih edilmiştir. Bununla birlikte Selçuklu zamanında Hemedan'da bulunan medreselerin Bağdat, İsfahan, Rey ve Kazvin'de bulunan eğitim kurumları ile etkileşim içerisinde olduğu, aşağıda haklarında bilgi vereceğimiz âlimlerin ilim öğrenmek adına uğradıkları merkezlerden anlaşılmaktadır. Çünkü yolu Hemedan'a düşen yahut burada yetişen âlimler içerisinde başka şehirlere giderek ders alan veya diğer merkezlerde ilmî anlamda kendini geliştirdikten sonra Hemedan'a gelerek burada ders almış isimler bulunmaktadır. Bu da bahsettiğimiz etkileşimin mühim bir delili olmalıdır.

Hemedan'da ders veren ve Selçuklu devrinde şehrin dinî ilim öğretim merkezi konumuna gelmesinde rol oynayan isimlerin başında asıl adı Ebü'l-Fazl el-İrakî b. Muhammed b. el-İrakî el-Kazvîni olan Rükneddîn Tavûsî (ö.600/1203) gelmiştir. Hacıbîye Medresesi'nde ders vermesinin yanı sıra buranın vakıf nazırlığı görevini de ifa eden Rükneddîn Tavûsî'nin verdiği dersler yalnızca Hemedan'da üne kavuşmamış aynı zamanda çevre merkezlerde de şöhret bulmuştur. Hal böyle olunca da ondan ders almak üzere yalnızca Hemedanlılar arasından değil aynı zamanda çevre şehirlere de Hacıbîye Medresesi'ne gelenler olmuştur.³⁴ Onun, Hacıbîye Medresesi'nde ders vermesi bir yandan medresenin şöhretini artırırken diğer yandan da şehrin dinî ilim öğretim merkezi haline gelmesinde büyük rol oynamıştır.

Hemedan'ın dinî ilim alanında gelişme göstermesine katkısı olan ve şehrin ilmî potansiyelini olumlu anlamda etkileyen bir diğer âlim de Râvendî tarafından “*bu duacının dostu, imamların başı, büyük âlim, âlimlerin hükümdarı, hükümdar ve sultanların üstadı.*” sözleriyle tanımlanan Alâeddin Mecd el-İslâm (ö.6/12.yy. ikinci yarısı?)'dir. O, Tuğrul b. Muhammed Medresesi'nde ders vermiş ve burada çok sayıda âlim yetiştirmiştir.³⁵

Firdevsü'l-Ahbar isimli hadis kitabıyla şöhret bulan ve Selçukluların Hemedan'da hâkimiyet kurdukları ilk yıllarda burada dünyaya gelen Şîrûye b. Şehredâr Deylemî (ö.510/1116) de şehrin ilmî potansiyeline katkıda bulunan âlimler arasında gösterilmiştir. Deylem kökenli olmasından ötürü Deylemî nisbesiyle anılan Şîrûye b. Şehredâr, itikadî olarak Şâfiî fikhındandır. Kendini ilmî anlamda geliştirmek uğruna Bağdat ve Kazvin'de hadis dersleri almış ardından da memleketi Hemedan'a dönerek burada bulunan medreselerde hadis dersleri verip şehrin dinî ilim öğretiminde öne çıkmasına katkıda bulunmuştur.³⁶

³⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/201, 202.

³⁵ Râvendî, *Râhatü's-sudur ve âyetü's-sürûr*, 1/202; Soltanzadeh, *Târîkhe Medaris-i İran ez Ahd-i Bastan ta Tesis-i Darülfünun*, 148.

³⁶ Sübkî, *Tabakatü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, thk. Abdulfettâh Muhammed el-Hulv -Mahmûd Muhammed et-Tanâhî (Kahire: Mektebü's-Sekâfe ed-Diniyye), 4/111-112; Mehdi Derehşân, *Bozorgân ve Sohan-Serâyân-ı Hemedan* (Tahran: 1341/1922), 173.

İldeniz Medresesi açıldığında buraya atanan ilk müderrisler arasında gösterilen Hoca İmam Safiyeddin İsfahânî (ö.?) de verdiği derslerle şehrin ilmî anlamda gelişmesine katkıda bulunan âlimler arasındadır. Hatta onun bu medreseye müderris olarak atanması, şehir halkı tarafından büyük bir memnuniyetle karşılanmıştır.³⁷

Yaşadığı devrin öne çıkan âlimleri arasında gösterilen Esâd el-Mihânî (ö.523/1129-562/1132?) de Hemedan medreselerinde ders veren mühim âlimlerdendir. Aslen Horasan'da bulunan Serahs'a bağlı Mihân kasabasından olan Esâd el-Mihânî, fıkıh alanında öne çıkmıştır. Belli bir süre Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde müderrislik yaptıktan sonra Hemedan'a gelerek burada ders vermiş ve çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir.³⁸

Saîd er-Râzî (ö.6/12. yy) de Selçuklu zamanında Tuğrul b. Muhammed Medresesi'nde ders veren isimler arasındadır. Kendini fıkıh alanında geliştiren Saîd er-Râzî bu medresede Hanefî fıkıh dersleri vermiştir.³⁹ Ayrıca "*Fakihü'l-Hanefi*" olarak anılan ve Hemedan'da fıkıh ile alakadar olup bir Cuma günü Bâtınîler tarafından öldürülen Abdullah b. Alî b. Abdullah el-Hatîbî (ö.503/1109) de şehrin dinî ilim merkezi haline gelmesinde önemli rol oynamıştır.⁴⁰ Öte yandan hakkında çok detaylı malumat bulunmasa da Hemedan'da hadis dersi verdiği bilinen bir başka isim Ebû'l-Hasan Ali b. Mekki (ö.498/1104)'dir.⁴¹

Yukarıda bahsettiğimiz üzere şehirde bulunan medreseler ve buralarda ders veren âlimler, Hemedan'ın dinî ilim öğretim merkezi haline gelmesinde önemli rol oynamıştır. Özellikle dersi veren âlimin kitaptan ya da ezberden okuduğu hadisleri, ders alanların ezberlemeleri yoluyla gerçekleştirilen hadis dersleri şehirde öne çıkmıştır.⁴² Hatta Hemedan'da hadis eğitimi yalnızca medreseler ile sınırlı kalmamış aynı zamanda ders verecek âlimlerin evlerinde de gerçekleştirilmiştir. Bu noktada verilecek en iyi örnek Ebû'l-Alâ el-Hemedânî (ö.569/1173)'dir. O, memleketi Hemedan'dan ilmini ilerletmek üzere ayrılıp farklı iklimleri dolaşmış, kendini geliştirmesinin ardından Hemedan'a dönerek buradaki evinde hadis ve kıraat dersleri verip çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Hatta kendine ait bir de kütüphane kurarak sahip olduğu tüm kitapları buraya bağışlamıştır.⁴³

Selçuklu zamanında esas ününü hadis dersleri ile bulan Hemedan'da fıkıh dersleri de öne çıkmıştır. Şehrin itikadî yapısına paralel olarak Hanefî ve Şafiî fıkıh dersleri verilen Hemedan'da başta Muhammed b. Abdülmelik b. Ömer Ebû'l-Hasan el-Kerhî olmak üzere (ö.532/1137) çok sayıda fakih yetişmiştir.⁴⁴ Ayrıca tefsir ve kelam derslerinin de verildiği Hemedan'a çevre şehirlerden çok sayıda öğrenci gelmiş hatta şehir İsfahan, Kazvin ve Rey gibi ilim öğrenme uğruna çok sayıda öğrencinin uğradığı bir merkez halini almıştır. Hal böyle olunca da Selçuklu zamanında Hemedan'da dinî ilimler

³⁷ Râvendî, *Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr*, 1/286; Soltanzadeh, *Târikhe Medaris-i İran ez Ahd-i Bastan ta Tesis-i Darülfünun*, 148.

³⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 1/190, 191; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/373.

³⁹ Abdülkadir el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye fî tabakatü'l-Hanefiyye*, thk. Abdulfettâh Muhammed el-Hulvî (Kahire: Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1993), 2/220.

⁴⁰ el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye fî tabakatü'l-Hanefiyye*, 2/499.

⁴¹ Silefî, *Mu'cemü's-sefer*, thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî (Beyrut: 1993), 279.

⁴² Ali Toksarı, "Selçuklularda Hadis Eğitimi ve Öğretimi", *I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu 27-30 Eylül 2010*, nşr. Metin Hülagü vd. (Kayseri: 2010), 186; Efe Yeşildurak, "Nizâmiye Medreseleri: Müfredat ve Öğretim Metotları", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 4/8 (Temmuz 2022), 503.

⁴³ Dâvûdî, *Tabakatü'l-müfessirin*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: 1993), 138, 139; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târih*, 11/329; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1993), 825-841; Fasîh-i Hâfî, *Mücmel-i Fasihi*, 256; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/505, 506; Rızâ Kuli Han, *Mecma'u'l-fusahâ*, thk. Muzahir Musaffa (Tahran: 1382/1962), 2/819; Mirza Abdullah Efendi el-İsfahânî, *Riyâzü'l-ulemâ ve hiyâzü'l-fuzalâ*, thk. Seyyid Ahmed el-Hüseynî (Kum: 1403/1982).

⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târih*, 11/66.

sahasında yetişen çok sayıda âlim olmuştur. Bu noktada Hemedan'da yetişen âlimleri iki başlık altında toplayıp haklarında bilgi vermenin doğru olacağı kanaatindeyiz.

2.1. İlim Öğrenmek Üzere Hemedan'a Gelen Âlimler

Selçuklu zamanında Hemedan'a, dinî ilim öğrenmek maksadıyla çok sayıda âlim gelmiştir. Bu isimlerin başında aslen Nîşâburlu olan Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali b. Mûsâ b. Abdullah el-Beyhâkî (ö.458/1066) gelmektedir. Hayatı hakkında çok detaylı bilgi bulunmasa da Hemedan'da hadis eğitimi aldığı bilinmektedir.⁴⁵

Abdurrahman b. Abdülkerim Hevâzîn (ö.482/1089) de dinî ilim öğrenmek amacıyla Hemedan'a uğrayan isimler arasında gösterilmiştir. O, henüz küçük yaştan itibaren kendini hadis alanında geliştirmek istemiş ve bu uğurda Hemedan'a gelerek hadis dersleri almıştır.⁴⁶

Selçuklu egemenliğindeki Hemedan'a gelerek burada kendini yetiştiren bir başka isim de Abdülvahid b. Abdülkerim b. Hevâzîn (ö.495/1101)'dir. Aldığı derslerin neticesinde yaşadığı dönemin fakih, muhaddis ve kıraat âlimleri arasına girmiştir.⁴⁷

İbn Hallikân'ın, Hemedan'a yerleşmesinin ardından kendini hadis ilminde geliştirdiğini söylediği Muhammed b. Tahir el-Makdisî (ö.507/1113) muhaddis kimliğinin yanı sıra sûfî özelliğiyle de öne çıkmıştır. Selçuklu zamanında Hemedan'ın yetiştirdiği önemli muhaddisler arasında gösterilmiş ve hadis alanında yazdığı *Tezkiretü'l-mevzu'at*; *Zahiretü'l-huffaz el-muhrec ale'l-huruf ve'l-elfaz*; *el-Cem*; *el-Ensabü'l-müttefika fi'l-hatti'l-mütemasile fi'n-nakt ve'z-zabt* başlıklı eserleriyle meşhur hale gelmiştir.⁴⁸

Dinî ilimlerde kendini geliştirmek amacıyla Selçuklu egemenliğindeki Hemedan'a uğrayan bir diğer isim Muhammed b. Abdülmelik b. Ömer Ebû'l-Hasan el-Kerhî (ö.532/1137)'dir. Yaşadığı devrin meşhur fakih ve muhaddisleri arasında gösterilen el-Kerhî, Hemedan'da aldığı dersler neticesinde kendini hadis alanında geliştirmiştir.⁴⁹

Hemedan'da hadis alanında ders alıp muhaddis olan bir başka isim İbn Aht (ö.543/1148)'tir. Kaynaklarda salih ve hayır sahibi olarak tanıtılan İbn Aht, Hemedan'da bulunan âlimlerden ders almış ve hayatı boyunca çok sayıda hadis rivayet etmiştir.⁵⁰

Tarihçi ve muhaddis olarak bilinen Sem'ânî (ö.563/1167) kendini Şâfiî fikhında geliştirmiş ayrıca Kur'an ve hadis dersleri de almıştır. Sübkî tarafından "*Doğu Ülkelerinin Muhaddisi*" olarak kaydedilen ve "*el-Ensâb*" isimli eseriyle meşhur olan Sem'ânî, 532/1137 senesinde henüz yirmi dört yaşında iken Selçuklu hâkimiyetindeki Hemedan'a gelerek burada bulunan âlimlerden hadis dersleri almıştır.⁵¹

Silefî (ö.576/1180) de Hemedan'da hadis dersi alan meşhur âlimler arasındadır. Burada kendini hadis alanında geliştiren Silefî'nin Arapça kaleme aldığı ve yaklaşık iki bin âlimin tanıtıldığı *Mu'cemü's-*

⁴⁵ Muhammed Bâkır Hânsâri, *Ravzâtü'l-cennât*, thk. Esedullah İsmailiyyân (Tahran-Kum: Mektebetü İsmailiyyân 1390), 1/251-254.

⁴⁶ Sübkî, *Tabakatü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 5/105, 106.

⁴⁷ Sübkî, *Tabakatü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 5/225, 226.

⁴⁸ Zehebî, *Tezkiretü'l-Hüffâz* (Beyrut: t.y.), 1242; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Rıdvan es-Seyyid (Beyrut: 1416/1995), 3/166; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/5,6.

⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 11/66.

⁵⁰ Derehşan, *Büzürgan ve Sühan-serayan-ı Hemedan*, 142, 143.

⁵¹ Mansûr es-Sem'ânî el-Mervezî, *el-Ensâb*, thk. Ali Ma'ni (Celâlâbâd: el-Farouq, 1397/1977), 1-40; Sübkî, *Tabakatü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 7/180-185; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 19/88-92; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/156-159; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 11/269.

sefer isimli eseri gerek devrin önemli muhaddisleri gerekse Hemedan'ın dinî ilimler sahasındaki canlılığını tespit etmek açısından fazlasıyla ehemmiyetlidir.⁵²

Selçuklu egemenliğindeki Hemedan'da ders alarak kendini yetiştiren meşhur isimler arasında Ebû Mûsâ el-Medînî (ö.581/1185) de bulunmaktadır. İsfahan'da dünyaya gelen el-Medînî, Şâfiî fıkhiyandır ve yaşadığı zamanın önemli muhaddisleri arasında gösterilmektedir. Onun, hadis öğrenmek uğruna seyahat ettiği yerler arasında Hemedan da bulunmaktadır ve burada aldığı dersler neticesinde muhaddis olmuştur. *el-Mecmu'u'l-mugis fi garibeyi'l-Kur'an ve'l-hadis* isimli eseri ile ünlenmiştir.⁵³

Öte yandan hayatı hakkında çok detaylı bilgiler bulunmasa da Ebû Mansur Mûsâ b. Muhammed b. Ahmed Süleyman Âbâdî (ö. 6/12.yy)'de Hemedan'a gelmiş ve burada aldığı dersler ile kendini hadis alanında geliştirmiştir.⁵⁴

Bahsettiklerimize ek olarak Hemedan'da dinî ilimler sahasında kendini geliştiren diğer isimler şu şekildedir: Hadis eğitimini Hemedan'da alan Muhammed b. Muhammed b. el-Abbâs b. Muhammed b. Mûsâ (ö.471/1078)⁵⁵; Hemedan'da yetişen önemli muhaddisler arasında gösterilen Ebû Galib Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Mekrî (ö.5/11. yy)⁵⁶; Aslen Buharalı olan ve Hemedan'da fıkıh dersi alan Muhammed b. Ömer b. Abdülaziz (ö.525/1131)⁵⁷; Fıkıh ve hadis alanında eğitimini Hemedan'da tamamlayan Ömer b. Abdulmûmin (ö.559/1164)⁵⁸; Hemedan'da fıkıh dersi gören Şamlı Abdulhâlik b. Esad b. Sabî (ö.583/1187)⁵⁹; Tuğrul b. Muhammed Medresesi'nde ders alan Zeyd b. el-Hasan (ö.613/1216)⁶⁰; Heratlı olup Hemedan'da fıkıh dersi alarak fakih olan Abdülceyd b. İsmâil b. Muhammed (ö.6/12. yy)⁶¹; Hemedan'da fıkıh dersi görerek bu alanda meşhur olan Ahmed b. Muhammed b. Ali (ö.619/1222)⁶²; aslen Semerkandlı olan ve Hemedan'da hadis ve fıkıh eğitimi alan Ebû'l-Kasım b. Yusuf el-Alevî (ö.6/12. yy)⁶³; Şâfiî fıkhiyandan olan ve Hemedan'da fıkıh eğitimi alan eş-Şeyh Ebû'l-Fütûh Müntecebeddîn el-Cilî (ö.6/12.yy)⁶⁴; Hemedan'da hadis alanında kendini geliştiren Ebû'n-Nâsır Abdulvâhîd b. Muhammed b. Ömer b. Harun (ö. 6/12. yy)'dur.⁶⁵

2.2. Aslen Hemedanlı Olan ve Burada Yetişen Âlimler

Yukarıda bahsettiğimiz isimlere ek olarak konumuzu, Selçuklu zamanında Hemedan'ın bir dinî ilim öğretim merkezi olmasına aslen Hemedanlı olan âlimler çerçevesinde genişleteceğiz. Burada hakkında bilgi vereceğimiz ilk isim Selçukluların Hemedan'da hâkimiyet kurduğu ilk yıllarda şehirde bulunan ve bir dönem Hemedan müftülüğü görevini ifa etmiş olan Saîd b. Alî b. el-Hasan (ö.445/1053)'dır. O, memleketi Hemedan'da Şâfiî fıkhi eğitimi alarak fakih olan isimler arasında gösterilmiştir.⁶⁶

⁵² Sübkî, *Tabakatü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 6/34-44; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 7/351-356; Zehebî, *Tezkiretü'l-Hüffâz*, 1298-1304.

⁵³ Ebû Mûsâ el-Medînî, *el-Mecmu'u'l-mugis fi garibeyi'l-Kur'an ve'l-hadis*, thk. Abdülkerîm el-Azbâvî (Mekke: 2005), 15-21; Sübkî, *Tabakatü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 6/160, 163.

⁵⁴ Derehşân, *Bozorgân ve Sohan-Serâyan-ı Hemedan*, 185.

⁵⁵ Sübkî, *Tabakatü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 4/376.

⁵⁶ Silefî, *Mu'cemü's-sefer*, 56, 57.

⁵⁷ el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye fi tabakati'l-Hanefiyye*, 3/283.

⁵⁸ el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye fi tabakati'l-Hanefiyye*, 2/652.

⁵⁹ el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye fi tabakati'l-Hanefiyye*, 2/369.

⁶⁰ el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye fi tabakati'l-Hanefiyye*, 1/216; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 1/546-550.

⁶¹ el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye fi tabakati'l-Hanefiyye*, 2/465, 466.

⁶² el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye fi tabakati'l-Hanefiyye*, 1/295.

⁶³ el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye fi tabakati'l-Hanefiyye*, 4/114.

⁶⁴ Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 2/7, 8.

⁶⁵ Silefî, *Mu'cemü's-sefer*, 181, 182.

⁶⁶ Sübkî, *Tabakatü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 4/383.

Yusuf b. Muhammed b. Hasan (ö.469/1076) da Hemedan'da dinî ilimler sahasında yetişen bir diğer isimdir. Hakkında detaylı bilgi bulunmasa da kendini hadis alanında geliştirmiş ve Selçuklu zamanında Hemedan'da yetişen muhaddisler arasına girmiştir.⁶⁷

Hayatı hakkında tafsilatlı malumat olmasa da Ahmed b. el-Hüseyin b. Ahmed b. Cafer'in (ö.481/1088) de memleketi Hemedan'da dinî ilimler sahasında kendini geliştiren isimler arasında olduğu bilinmektedir.⁶⁸

Hemedan yakınlarında bulunan Dinarâbâd karyesinden olan Ebû Ali Hâtib Dinarâbâdî (ö.485/1092), çocuk yaştan itibaren ilimle uğraşmış ve hadis alanında kendini geliştirmek için sürekli Dinarâbâd'dan Hemedan'a gidip gelmiştir. Aldığı dersler neticesinde muhaddis sıfatına sahip olmuş ve Selçuklu zamanında Hemedan'ın yetiştirdiği meşhur âlimler arasında gösterilmiştir.⁶⁹

Selçuklu zamanında Hemedan'ın meşhurları arasında gösterilen isimlerden bir diğeryse Muhammed b. Abdülmelik Hemedânî (ö.521/1127)'dir. 464/1071 senesinde dünyaya gelen Muhammed b. Abdülmelik Hemedânî, gençlik yıllarına kadar dinî eğitimini memleketinde alıp kendini fıkıh ve hadis alanında geliştirmiş sonrasında da Bağdat'a giderek burada ilmî çalışmalarına devam etmiştir.⁷⁰

Aynülkudat el-Hemedânî (ö.525/1131) de Selçuklu zamanında Hemedan'ın yetiştirdiği mühim ilim adamları arasındadır. O, itikadî olarak Şâfiî'dir ve aldığı dersler neticesinde fakih olmuştur. Kaynaklar onu kelimci, veli ve mutasavvıf olarak da kaydetmiştir. *Zübdetü'l-Hakaik*, *Temhidât*, *Mektûbât*, *Şekvâl-garib* başlıklı eserleriyle de meşhur olmuştur.⁷¹

Aslen Hemedanlı olan ve burada bulunan âlimlerden ders alarak kendini hadis alanında geliştiren bir diğer isim de Abdurrahman Munî (ö.541/1146)'dir. Hayatı hakkında çok detaylı bilgi bulunmasa da yaşadığı devrin önemli sûfi, muhaddis ve âlimleri arasında gösterilmiştir.⁷²

Selçuklu zamanında Hemedan'da dünyaya gelen Ebû Ali Hasan b. Ahmed b. Muhammed b. Hasan Mûsâ Âbâdî (ö.553/1158) de memleketinde hadis dersleri alarak muhaddis olmuştur. Ayrıca Hemedan'da yetişen sûfi ve meşâyih arasında sayılmıştır.⁷³

Hemedan'da 549/1154 yılında dünyaya gelen Hâzimî (ö.584/1188), *el-İ'tibar fî beyani'n-nasih ve'l- mensuh mine'l-asar* isimli eseriyle ünlüdür. Henüz çocuk yaştta memleketinde hadis dersleri alan Hâzimî, itikadî olarak Şâfiî fikhındandır. Yaşadığı dönemin muhaddis ve fakihleri arasında gösterilen Hâzimî, çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir.⁷⁴

Takîyeddîn b. Mâhmûd (ö.515/1221) ise 547/1152 senesinde Hemedan'da dünyaya gelmiştir. Kendini küçük yaştan itibaren ilmî anlamda geliştirmiş ve bu uğurda ilk derslerini de memleketinde

⁶⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/237.

⁶⁸ Sübkî, *Tabakatü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 4/7.

⁶⁹ Derehşân, *Bozorgân ve Sohan-Serâyan-ı Hemedan*, 156.

⁷⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem (Selçuklular)*, nşr. Ali Sevim (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 2014), 42; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/370; Sübkî, *Tabakatü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 6/135, 136; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 4/37, 38; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/359.

⁷¹ Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve nuhbetül-usra*, 141; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 1550, 1551; Şehrezûrî, *Nüzhretü'l-Ervâh*, çev. Eşref Altaş, ed. İlhan Kutluer (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015), 746.

⁷² Derehşân, *Bozorgân ve Sohan-Serâyan-ı Hemedan*, 133.

⁷³ Derehşân, *Bozorgân ve Sohan-Serâyan-ı Hemedan*, 128, 129.

⁷⁴ Hâzimî, *Ucâletü'l-mübtetî ve fudâletü'l-müntehi fî'n-neseb*, thk. Abdullah Kennun (Kahire: 1973); İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/11, 12; Fasîh-i Hâfî, *Mücmel-i Fasihi*, 267; Selman Başaran, "Hâzimî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/124-125.

almıştır. Burada hadis derslerini tamamladıktan sonra İsfahan ve Bağdat'a giderek ilimle ilgilenmiş sonra Hemedan'a dönmüş ve memleketinde ilmî çalışmalarına devam etmiştir.⁷⁵

Bununla birlikte haklarında çok detaylı bilgi bulunmasa da Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Hemedâni (ö.555/1160)⁷⁶ ve Ebûbekir Abdullah b. el-Hüseyin b. Ahmed b. Cafer et-Tüveyyî (ö. 6/12.yy) de Selçuklu zamanında Hemedan'da yetişen âlimler arasında gösterilmiştir.⁷⁷

Sonuç

Selçuklu egemenliğinin başlamasıyla birlikte ilmî sahada büyük gelişim gösteren Hemedan, kısa süre içerisinde devrin öne çıkan ilmî merkezi hüviyetine bürünmüştür. Selçuklu zamanında burada inşa edilen medreseler ve bu medreselerde ders veren âlimler, şehrin dinî ilim öğretim merkezi haline gelmesinde önemli rol oynamıştır. Şehirde gerçekleştirilen ilmî faaliyetlerden anladığımız kadarıyla Hemedan, tıpkı devrin önde gelen ilmî merkezleri Bağdat, İsfahan, Rey ve Kazvin gibi 5-6/11-12. yüzyılda öne çıkan bir şehir haline gelmiştir. Şehrin, ilmî sahadaki gelişmişliğinin en önemli tezahürü, buraya ilim öğrenmek uğruna gelen devrin önde gelen âlimleri olmuştur. Kaynaklara yansıyan ve yukarıda bahsettiğimiz isimler, şehirde ilmî canlılığı artırmak ile birlikte Hemedan'ın diğer ilim merkezleri ile olan etkileşimini de sağlamışlardır. Öte yandan burada yetişen âlimlerin kaleme aldığı eserler de devrin önde gelen ilmî çalışmaları arasına girmiştir. Ayrıca yukarıda bahsettiklerimizden anladığımız kadarıyla şehir, özellikle hadis ilminde öne çıkmış ve burada yapılan faaliyetler neticesinde de çok sayıda muhaddis yetişmiştir. Bu itibarla Selçuklu döneminde Hemedan'ın bir "*Hadis öğretim merkezi*" olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Şehrin, Hanefî ve Şâfiîlerin yoğun olarak yaşadığı bir merkez olması burada verilen fıkıh derslerini de şekillendirmiş ve böylece şehirde bu itikâda sahip fakihler yetişmiştir. Tefsir ve kıraat derslerinin de verildiği Hemedan'ın Selçuklu zamanında dinî ilim öğretiminin yapıldığı devrin önemli merkezlerinden biri haline gelmesinde Selçuklu devlet adamlarının sağlamış olduğu ortamın da büyük tesiri olmuştur.

⁷⁵ Derehşân, *Bozorgân ve Sohan-Serâyan-ı Hemedan*, 168, 169.

⁷⁶ Sübkî, *Tabakatü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 6/188, 189.

⁷⁷ Silefi, *Mu'cemü's-sefer*, 143.

Kaynakça

- Ahmed b. Mahmûd. *Selçukname*. nşr. Erdoğan Merçil. 2 Cilt. İstanbul: Tercüman Yayınları, 1977.
- Aktaş, Ömer. “Muğire b. Şu’be’nin Hayatı ve Kişiliği”. *Ağrı İslamî İlimler Dergisi (AGİİD)* 2 (2018), 29-56.
- Başaran, Selman. “Hâzîmî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/124-125. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Bausani, Alessandro. "Religion in the Saljuq Period". *The Cambridge History of Iran The Saljuq and Mongol Periods*. ed. J.A. Boyle. 5/283-302. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
- Belâzürî. *Fütûhu'l-Büldân*. çev. Mustafa Fayda. İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.
- Benâkitî. *Tarih-i Benâkitî*. thk. Ca'fer Şu'ar. Tahran: Çaphane-i Behmen, 1368/1949.
- Bündârî. *Zübdetü'n-Nusra ve nuhbetü'l-usra*. çev. Kıvameddin Burslan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 2016.
- Dâvûdî. *Tabakatü'l-müfessirîn*. thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: 1993.
- Demireşik, Ömer Faruk. *Selçuklular Devri Müfessirleri (XI.-XIV. yy)*. İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisanüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Derehşân, Mehdi. *Bozorgân ve Sohan-Serâyan-ı Hemedan*. Tahran: 1341/1922.
- Dihhudâ, Ali Ekber. *Lugatnâme*. thk. Muhammed Moayyen-Seyyid Cafer Şehidi. 15 Cilt. Tahran: Müessese-i İntişârat o Çâp Danîşgâh-ı Tahran, Müessese-i Lugatnâme-i Dihhudâ, 1377/1957.
- ed-Dîneverî, Ebû Hanîfe. *el-Ahbârü't-Tivâl*. thk. Abdulmunim Amir. Kahire: Müessesetü'r-risale, 1960.
- el-Hamevî, Yâkut. *Mu'cemül-üdebâ*. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1993.
- el-Hüseynî, Sadruddîn Ali b. Nâsır. *Ahbârü'd-devleti's-Selcûkiyye*. çev. Necati Lugal. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 1999.
- el-İsfâhânî, Mirza Abdullah Efendi. *Riyâzü'l-ulemâ ve hiyâzü'l-fuzalâ*. thk. Seyyid Ahmed el-Hüseynî. Kum: 1403/1982.
- el-Kureşî, Abdülkadir. *el-Cevâhirü'l-mudîyye fî tabakati'l-Hanefiyye*. thk. Abdulfettâh Muhammed el-Hulv. Kahire: Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1993.
- el-Medînî, Ebû Mûsa. *el-Mecmu'u'l-mugis fî garibeyi'l-Kur'ân ve'l-hadis*. thk. Abdülkerîm el-Azbâvî. Mekke: 2005.
- el-Mervezî, Mansûr es-Sem'ânî. *el-Ensâb*. thk. Ali Ma'ni. Celâlâbâd: el-Farouq, 1397/1977.
- en-Nahcivânî, Hindûşah es-Sâhibî. *Tecâribü's-Selef*. thk. Abbas İkbâl. Tahran: 1313/1895.
- eş-Şehrîzûrî, Şemsüddîn. *Nüzhetü'l-Ervah*. çev. Eşref Altaş. ed. İlhan Kutluer. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.
- et-Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cebir. *Tarih-i Taberî*. Konya: Can Kitabevi, 1974.
- Fasîh-i Hâfî, Ahmed b. Muhammed. *Mücmel-i Fasîhî*. 2 Cilt, Tahran: t.y.
- Fazlullah, Reşîdüddin. *Câmi'u't-Tevârih (Zikr-i Tarih-i Al-i Selçuk)*. çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2018.
- Frye, R. N.- Bosworth C. E. “Hamadan (Hamadhan)”. *Historic Cities of the Islamic World*. ed. C. Edmund Bosworth. 151-152. Leiden: Brill, 2007.
- Hânsârî, Muhammed Bâkır. *Ravzâtü'l-cennât*. thk. Esedullah İsmailiyyân. 1-2 Cilt. Tahran-Kum: Mektebetü İsmailiyyân, 1390/1970.
- Hâzîmî. *Ucâletü'l-mübedî ve fudâletü'l-müntehi fî'n-neseb*. thk. Abdullah Kennun. Kahire: 1973.

- Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-magrib*. çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı. İstanbul: Kitabevi, 2020.
- İbn Hallikân. *Vefeyâtü'l-a'yân*. İngilizceye çev. Guckin de Slane. 1-3 Cilt. Londra: t.y.
- İbnü'l-Cevzî. *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem (Selçuklular)*. nşr. Ali Sevim. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 2014.
- İbnü'l-Cevzî, Sıbt. *Mir'âtü'z-zamân fî târihi'l-a'yân (Selçuklular)*. çev. Ali Sevim. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 2011.
- İbnü'l-Esir. *el-Kâmil fî't-târih*. çev. Abdülkerim Özaydın. 9-10 Cilt. İstanbul: Bahar Yayınları, 1991.
- İbn Kesir. *el-Bidâye ve'n-nihâye*, çev. Mehmet Keskin. 8-12 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994.
- İstahrî. *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik (Ülkelerin Yolları)*. çev. Murat Ağarı. İstanbul: Ayşığı Kitap, 2020.
- Kazvînî, Hamdullah Müstevfî-yi. *Tarih-i Güzide*. çev. Mürsel Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 2018.
- Kadeksâz, Mohammed Reza. *Vech-i Tesmiye-yi Şehrha-yı İran*. Tahran: İntişârat-ı Golgeşt, 1375/1955.
- Korkmaz, Faruk. *Fethinden Büveyhîlere Kadar Hemedan Şehri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Makdisî. *Ahsenü't-Tekasîm*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2022.
- Makdisi, George. "Madrasa and University in the Middle Ages". *Studia Islamica* 32 (1970), 255-264.
- Meral, Hasancan. *Selçuklular Döneminde Hemedân*. Sinop: Sinop Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Meshkati, Nosratallah. *a List of Historical Sites and Ancient Monuments of Iran*. çev. H. A. S. Pessyan. Tahran: t.y.
- Mirhand. *Ravzatü's-Safâ*. çev. Erkan Göksu. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.
- Nasırabadi, Gülseren Azar. "Büyük Selçuklular Döneminde Hemedan'ın Siyasi Tarihi". *USAD* 12 (Haziran 2020). 209-236.
- Nasırabadi, Gülseren Azar. "Hemedan: Tarih Kadar Eski Şehir". *Orta Çağ Türk İslam Şehirleri II*. ed. Erkan Göksu. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2023, 115-144.
- Ocak, Ahmet. *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri*. İstanbul: Nizamiye Akademi, 2020.
- Özaydın, Abdülkerim. "Nizâmiye Medresesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 33/188-191. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Piyadeoğlu, Cihan. *Büyük Selçuklular*. İstanbul: Kronik Kitap, 2024.
- Piyadeoğlu, Cihan. "Nizâmiye Medreselerinin Kuruluşu ve Önemi". *USAD* 8 (Ekim 2018), 124-135.
- Piyadeoğlu, Cihan. "Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yinal". *Türkiyat Mecmuası* 23/2 (Aralık 2013), 117-143.
- Râvendî. *Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr*. çev. Ahmed Ateş. 1 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020.
- Rızâ Kuli Han. *Mecma'u'l-fusahâ*. thk. Müzahir Musaffa. Tahran: 1382/1962.
- Safedî. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Rıdvan es-Seyyid. Beyrut: 1416/1995.
- Silefî. *Mu'cemü's-sefer*. thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî. Beyrut: 1993.
- Soltanzede, Hoseyin. *Târikhe Medaris-i İran ez Ahd-i Bastan ta Tesis-i Darülfünun*. Tahran: İntişârat-ı Agâh 1364/1945.
- Sübkî. *Tabakatü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*. thk. Abdulfettâh Muhammed el-Hulv -Mahmûd Muhammed et-Tanâhî. Kahire: Mektebü's-Sekâfe ed-Dinîyye, 1413/1992.

- Şebânkâreî. *Mecma'u'l-ensâb*. Tahran: İntişârat-ı Emir-i Kebir, 1363/1944.
- Şeyhahmedi, Seyyid Mahmood vd. "Coğrafya-yı Mezhebi-yi Şehrha-yı Bahterî-yi Eyalet-i Cibal der Asr-ı Selcukiyân". *Faslname-i İlmi-Pejohişî-yi Tarikh-i İslâmî* 72 (1396/1976).
- Toksarı, Ali. "Selçuklularda Hadis Eğitimi ve Öğretimi". *I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu* 27-30 Eylül 2010. nşr. Metin Hülâgü vd. Kayseri: 2010.
- Topaloğlu, Nuri. *Selçuklu Devri Muhaddisleri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1987.
- Ya'kubî. *Kitâbü'l-Büldân*. çev. Murat Ağarı. İstanbul: Ayışığı, 2021.
- Yazıcı, Tahsin. "Hemedan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/183-185. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Yeşildurak, Efe. "Nizâmiye Medreseleri: Müfredat ve Öğretim Metotları". *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 4/8 (Temmuz 2022), 499-512.
- Zahirüddîn-i Nîşâbûrî. *Selçukname*. çev. Ayşe Gül Fidan. İstanbul: Kopernik Yayınları, 2018.
- Zehebî. *Tezkiretü'l-Hüffâz*. Beyrut: t.y.
- Zerrînkûb, Abdülhüseyin. "The Arab Conquest of Iran and its Aftermath". *The Cambridge History of Iran*. ed. R.N. Frye. 4/1-56. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.